

Sevda Özkaya Sofu

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi/İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Kastamonu University/Faculty of Humanities and Social Sciences,
Kastamonu/Türkiye

eposta: sozkaya@kastamonu.edu.tr

<https://orcid.org/000-0003-4542-0917> - RorID: <https://ror.org/015scty35>

Atıf/Citation: Özkaya Sofu, Sevda. 2025. XIX. Yüzyılda Osmanlı Eyaleti Tunus'ta Konsolosluk Mahkemeleri ve Hukuk Alanında Emperyalizm. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/43, 406-424. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1667778>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	28.03.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	12.05.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.06.2025

XIX. YÜZYILDA OSMANLI EYALETİ TUNUS'TA KONSOLOSLUK MAHKEMELERİ VE HUKUK ALANINDA EMPERYALİZM

Öz

Konsolosluk Mahkemeleri, hukukta modernleşme sürecinin önemli aşamalarından biridir. Batılı devletlerin iktisadi ve siyasi amaçları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin bazı eyaletlerinde konsolosluk mahkemeleri açmaları söz konusu olmuştur. Bu durumun en çarpıcı örnekleri Mısır ve Tunus'ta yaşanmıştır. Çok çeşitli mahkemelerin Osmanlı topraklarındaki varlığı bilinmektedir. Bu mahkemeler başta sadece yabancı tüccar ve tebaayı ilgilendiren davalara baksalar da sonradan daha geniş yetkilerle etkili olmaya başlamışlardır. Tunus'ta yargı sisteminin batılılaşması veya Batı'nın hukuk sistemine müdahalesi dönemini ele alacak olan bu çalışmanın amacı, öncelikle XIX. yüzyılda yargı-hukuk alanındaki modernleşme çalışmalarının Tunus'ta yansımaları Osmanlı Arşivi belgeleri ışığında incelemektir. Çalışma, özellikle Tunus'ta konsolosluk mahkemelerinin kurulması sırasında Osmanlı Devleti-Fransa-İngiltere hatta İtalya arasındaki diplomatik ve siyasi gelişmeleri arşiv belgeleri ile ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu başlık altında, XIX. yüzyılın değişim rüzgarıyla Tunus'un idari ve sosyal yapısında meydana gelen değişimler, suç ve suçlu kavramları, Batı'nın mahkemeler ve yargı kurumları üzerindeki etkisi tarih perspektifinden anlaşılmaya çalışılmış ve emperyal düzenin bölgeye hukukla müdahalesinin sonuçları değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ise Tunus eyaletindeki hakimiyetini ve bölgedeki hukuki üstünlüğünü koruma ve hukuki varlığını sürdürme çabaları araştırmanın temel konusudur. Avrupalı devletlerin iktisadi işgallerini resmileştirmenin ve kalıcı hale getirmenin bir yöntemi olarak hakim devlet anlayışını nasıl yok saydıkları ve işgallerini kolaylaştırmak için hukuki adımların hangi yöntemler ile gerçekleştirdikleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Konsolosluk Mahkemeleri, Osmanlı Devleti, Dava, Emperyalizm

CONSULAR COURTS IN TUNISIA IN THE XIX. CENTURY: IMPERIALISM IN THE FIELD OF LAW

Abstract

Consular Courts are one of the important stages of the modernization process in law. European powers opened consular courts in some provinces of the Ottoman Empire in line with their economic and political objectives. These courts initially dealt only with cases concerning foreign merchants and subjects, they later became effective with wider powers. The aim of this study, which will deal with the westernization of the judicial system in Tunisia or the period of Western intervention in the legal system, is to examine the reflection of the modernization efforts in the field of judiciary-law in Tunisia in the nineteenth century. The study aims to reveal the diplomatic and political developments between the Ottoman Empire-France-Britain-Italy, especially during the establishment of consular courts in Tunisia through archival documents. Under this heading, the changes in the administrative and social structure of Tunisia with the winds of change in the XIXth century, the concepts of crime and criminals, the influence of the West on courts and judicial institutions will be tried to be understood from the perspective of history and the results of imperialism's intervention in the region through law will be evaluated. The struggle of the Ottoman Empire to maintain its sovereignty in Tunisia and its legal supremacy in the region will be analyzed and its efforts to maintain its presence in the region will be the main subject of the research. It will be examined how the European States ignored the understanding of the dominant state as a method of formalizing their economic occupation and making it permanent, and the methods by which legal steps were taken to facilitate their occupation.

Keywords: Tunisia, Consular Courts, Ottoman State, Trial, Imperialism

Giriş

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, bir yandan Avrupalı güçlerin artan siyasi ve ekonomik baskısıyla diğer yandan da çeşitli bölgelerde çıkan isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu çalkantılı ortamda merkezi otoriteyi güçlendirmek amacıyla çeşitli reform girişimleri ve ıslahat programları yürürlüğe konmuş, ancak istenilen düzeyde başarı elde edilememiştir. Özellikle devletin uzak eyaletlerinde ciddi bir otorite boşluğu oluşmuş ve bu durum, Avrupa devletlerinin müdahalesi için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Kuzey Afrika ve Balkan coğrafyası, bu süreçte Avrupalı devletlerin nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Tunus da bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ne bağlı ancak yarı özerk bir statüyle yönetilen bir bölge olarak hukuk alanında önemli çekişmelere ev sahipliği yapmıştır. Bu çalışmada analiz edilen güç mücadelesi; Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri ve yerel yöneticiler arasındaki üç yönlü rekabet çerçevesinde ele alınacaktır.

Hukuk, devletlerin ihtiyaçları, coğrafyalarının koşulları, insanların inançları ve içerisinde yaşanana çağın gereksinimlerine göre değişiklik gösteren bir olgudur. Gelişen

toplumların bir gerekliliği olarak yeni ortaya çıkan gereksinimler, yeni kanunların ve yeni sorumlulukların doğmasına sebep olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde hukuk alanında eksiklikler hissedilmiş ve mevcut bozuklukların düzeltilmesi için ıslahat ihtiyacı doğmuştur. Tam bu süreçte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade eden Avrupalı devletler hukuk yapısına müdahale girişimlerini başlatmışlardır.

Bu alandaki hakimiyet mücadelesi, konsolosluk mahkemeleri ve kapitülasyonlar üzerinden yaşanmıştır. Kapitülasyonlar, Osmanlı coğrafyasındaki yabancıların hukuki statüsünü düzenleyen ve Avrupalı devletlere geniş ayrıcalıklar tanıyan anlaşmalardır. 17. yüzyıldan itibaren Tunus'un fiilen kendi dış ilişkilerini yürütmesi sonucu, İngiltere ve Fransa gibi devletler doğrudan Tunus Beyleriyle de kapitülasyon benzeri anlaşmalar yaparak konsolosluk yargı yetkisi elde etmişlerdir. Nitekim İngiltere, 1651 yılından beri Tunus'ta "en ziyade müsaadeye mazhar" statüsüne dayanarak kendi vatandaşlarını yargılama ayrıcalığına sahipti. Benzer şekilde Fransa da 18. yüzyıldan itibaren Tunus'ta imtiyazlar elde etmişti. Bu dönemde İngiliz ve Fransız çıkarları sık sık çatışmış, İngiltere yaklaşık 200 yıl boyunca Fransa'nın Tunus'ta nüfuz kazanma çabalarına direnerek, Britanya'nın Akdeniz'deki çıkarlarını koruma ve Fransa'yı Kuzey Afrika'da dengeleme stratejisinin parçası olarak Tunus'un Osmanlı'nın bir eyaleti olarak kalması yönünde politika izlemiştir (Hansard, March, 1884, URL-1).

İtalya, İngiltere ve Fransa, Tunus'sher'i mahkemelere ve yerel mahkemelere birçok müdahalede bulunarak hem Osmanlı Devleti'nin hakimiyet haklarını yok saymış hem de hukukun her alanında söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Mahkemelerin oluşturulmasında ve düzenlenmesinde kendi taraftarlarına hazırlattıkları raporlar aracılığıyla mahkemeler üzerinde bir baskı unsuru olmuşlardır. Ayrıca konsolosluk mahkemeleri aracılığı ile Avrupalı devletlerin vatandaşı olan tüccarlar davalara müdahil olarak bölge halkının haklarını gaspa girişmişlerdir. Bununla birlikte yine bu süreçte Tunus'un İslam dünyası içerisinde hukuk alanında sağladığı çok önemli bir katkı bulunmaktadır. Bu katkı ilk modern anayasa olarak kabul edilen Kanûnu'd-Devle'dir (Ceylan, 2019, s. 294,295).

Tunus, Sultan II. Selim döneminde Vezir Sinan Paşa ve Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa komutasında fethedilmiş ve eyalet olarak düzenlenmiştir. İstanbul'a uzak diğer eyaletler gibi burada da yöneticilere geniş yetkiler verilmiştir. 1574'ten Tunus'un bağımsızlık yolunda adımlar attığı ve tüm dünyada modernleşmenin hızla yaşandığı XIX. Yüzyıla kadar bölgede merkez ile pek büyük anlaşmazlıklar yaşanmamıştır (Maksudoğlu, 2021, s. 51). Ancak idarede ve hukuk sisteminde zaman içerisinde değişiklikler yaşanmıştır. Mesela başta İstanbul'dan Tunus'a valiler gönderilirken daha sonra dayılar, beyler ve 1705'ten itibaren Hüseyini ailesi yönetiminde bulunmuştur. Garb Ocakları adıyla bilinen bölge 1830 yılına kadar, iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olmakla birlikte çıkarları gereği kimi zaman serbest politika izlemiştir. Bu durum Cezayir'in 1830'da Fransızlar tarafından işgaline kadar

devam etmiştir. Bu süreçte İstanbul Hükümeti ise hem Cezayir'i geri almaya çalışmış hem de Tunus'ta varlığını devam ettirmek için gayret göstermiştir. Ancak bu tarihten sonra Fransa bölgede etkili hale gelmiştir (Ceylan, 2018, s.17-26). Bu durum Batı tesirinin bölgede her alanda etkili olmaya başlaması anlamına da gelmiştir. Burada belirtmek gerekir ki; Tunus'ta Osmanlı hakimiyeti uzun zaman devam etmiştir. Bu sebeple Tunus'un siyasi, iktisadi, idari ve hukuki vaziyetini anlamak için Osmanlı arşivi önemli bir kaynaktır.

1. Tunus'ta Hukuk Alanında Rekabetin Arka Planı

Günümüzde olduğu gibi XVI. yüzyılda da Akdeniz'in iki önemli üssü Mısır ve Tunus'tur. Osmanlı Devleti ticari, iktisadi ve siyasi açıdan bu stratejik bölgelerdeki hakimiyetini sürdürmeye çalışmıştır. Dünya ticaretinin kesiştiği bu ticari coğrafyalar sadece Osmanlı devleti için değil uzak denizlerde sömürgeleri bulunan Avrupalı devletler için de bir çekim merkezi olmuştur. Bu coğrafyalarda tam bir hakimiyet oluşturabilmek sosyal, ticari, iktisadi ve hukuk alanların tamamına tesir edebilmekle mümkündür.

Tunus, kâğıt üzerinde uzun zaman Osmanlı Devleti'ne tabi olarak görülse de Tunus'un, merkeze olan uzaklığı, yerel güç odaklarının varlığı ve Avrupalı devletlerin bölgeye müdahaleleri, bölgede Osmanlı Devleti'nin tam bir hakimiyet kuramamasına sebep olmuştur. XIX. Yüzyılda bölgede hâkim olmak için İngiltere, Fransa ve İtalya rekabet halinde olmuştur. Söz konusu topraklarda askeri işgal buralarda tam bir hakimiyet kurabilmek için tek başına yeterli olmamıştır. Bölgede kalıcı bir nüfuz meydana getirmek veya işgali kolaylaştırmak için yeni metotlar uygulanmaya konulmuştur. Bu metotların en başında geleni ise iktisadî işgaldir. İktisadî işgalin sağlayacağı yeni ortamda karşılaşılabilecek sorunlarla hukuki yollarla baş edebilmek için hukuku işgal süreçleri başlatılmıştır. İşte bu noktada konsolosluklar ve konsolosluk mahkemeleri devreye girmiştir (Stiti, 2008, s. 20).

2. Tunus'ta Hukuk Alanında Reformlar

19. yüzyıl ortasına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat reformları ile kendi adalet sistemini modernleştirmeye çalışırken, Tunus Beyliği de benzer bir baskıyla karşı karşıya kalmıştır. Sonuçta 1857'de Ahdü'l-Eman adı verilen bir ferman ile Tunus'ta din ve dil farkı gözetilmeksizin herkesin kanun önünde eşitliği, can ve mal güvenliği ilan edildi. Ahdü'l Eman'ın ardından 1861'de yürürlüğe giren ilk Tunus Anayasası, bir danışma meclisi ve modern yargı teşkilatı öngörüyor, böylece hem Avrupalıların hukuk alanındaki eleştirilerine cevap vermeyi hem de konsolosluk mahkemelerinin nüfuzunu sınırlamayı amaçlıyordu. Ne var ki, bu reform girişimleri de İngiliz-Fransız rekabetinden azade değildi. Başlangıçta hem İngiltere hem Fransa, Osmanlı'yı ve Tunus'u liberal reformlara zorlayarak kendi vatandaşları için daha güvenli ve öngörülebilir bir ortam oluşturmak istediğinden, 1857 fermanı ve 1861 Anayasası ortak çıkarlarına hizmet ediyordu. Ancak kısa süre içinde Fransa, Tunus'taki meşrutiyet deneyiminin Britanya nüfuzunu arttırdığını düşünmeye başladı. Bu dönemde

İngiliz Konsolos Wood, Tunus'u Osmanlı'ya sıkı bağlarla bağlayacak bir Britanya düzeni peşindeydi, 30 Nisan 1864'te Fransız Konsolos General Charles de Beauval, yanında Fransız donanma komutanıyla birlikte Sadık Bey'in huzuruna çıkarak Anayasa'nın lağvedilmesini sert bir şekilde talep etti (Atabaş, 2003)

Bu diplomatik baskı sonucu Tunus Anayasası askıya alındı ve ülkede yeniden mutlakiyetçi yönetime dönüldü. Fransa'nın bu hamlesi, konsolosluk mahkemelerinin yerel hukuk üzerindeki üstünlüğünü koruma gayreti olarak görülebilir. 1860'ların sonunda İngilizler, Tunus'un statüsünü uluslararası garanti altına alacak bir Osmanlı Fermanı fikrini geliştirdiler. İngiliz Konsolos Wood'un teşvikleriyle hazırlanan ve bir Osmanlı vezir hükmü olarak 1864'te tasarlanan bu belge, bazı Fransız engellemeleri nedeniyle gecikse de, 1871'de Sultan Abdülaziz tarafından onaylandı (Atabaş, 2003)

İngiltere, Tunus'un Osmanlı'ya bağlı kalmasını sağlayarak kapitülasyonlar yoluyla sahip olduğu hakları güvenceye almak istemiştir; zira Osmanlı kapitülasyonları, Tunus dâhil olmak üzere İngilizlere ayrıcalıklar tanıyordu. Fransa ise, Tunus'un Osmanlı'ya daha fazla entegre olmasını kendi nüfuzu için tehdit görmüş, bu yüzden 1861 Anayasası ve 1871 Osmanlı Fermanı gibi girişimlere karşı çıkmıştır.

Tunus Beyleri, bir yandan Avrupalıları memnun etmek için reform yapmaya çalışırken, diğer yandan egemenliklerini kaybetmemek için denge politikası güdüyorlardı. Ancak 1881'de Fransa Tunus'u işgal ettiğinde, yerel hukuk reformlarının çoğu kesintiye uğramış ve yargı yetkisi meselesi yeni bir döneme girmiştir.

3. Tunus'ta Konsolosluk Mahkemelerinin Yapısı ve İşleyişi

Tunus'un Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığına dair atılan önemli bir adım, ticaret ajanlarına (başkonsolos, konsolos, konsolos muavini) gibi adların verilmesi olmuştur. Bilhassa İtalyan hükümetleri bunlara konsolosluk beratı vererek resmen tanımıştır (Çaycı, 1965, s. 603-619). Yabancı devletler tarafından konsoloslar eliyle bölgede yürütülen faaliyetlerin karşılığı Tunus'un bu devletler ile konsolosları aracılığıyla kurduğu ticari ve siyasi ilişkilerdir. İşte bu ilişkiler sosyal, siyasi, iktisadi ve hukuki olarak modernleşme faaliyetlerinde etkili bir şekilde kendisini göstermiştir.

Bağlı oldukları devletlerin menfaatlerini korumakla görevli olan konsoloslar, Tunus'ta da kendi hukuk kurallarına göre davranmışlar ve hatta Tunus Beyi tarafından korunmuşlardır. Zira Tunus Beyi bu dönemde artık Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir hükümet gibi çalışmıştır. Örneğin Tunus Beyi, Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezaretine yazdığı 1298 tarihli bir mektupla Tunus'ta bulunan yabancıların ticaret yapmak ve mülk edinmekte serbest olduklarını bildirmiştir (BOA. Y.A. HUS. 167-107 H. 15. 07. 1298).

Bu gelişmelere karşı Osmanlı Devleti, sınırlı askeri ve ekonomik gücü nedeniyle yalnızca diplomatik tepki göstermekle yetinmiştir. Yabancı tüccar sayısının artması ve çeşitli devletlere mensup kişilerin Osmanlı topraklarında bulunması, hukuk alanında yeni sorunların doğmasına yol açmıştır. Başlangıçta bu davalar yerel mahkemelerde görülmüş ve bir tercümanın hazır bulunması istenmiştir. Ancak zamanla, bir tarafın Avrupalı olması hâlinde davaların konsolosluk mahkemelerinde görülmesi yönünde talepler çoğalmış ve bu talepler Osmanlı Devleti üzerindeki diplomatik baskıyı artırarak yeni bir yargı yapısının doğmasına sebep olmuştur.

Konsolosluk mahkemeleri, kapitülasyon hükümleri gereğince, yabancı ülke vatandaşlarının taraf olduğu hukuki ihtilaflarda geniş yetkiye sahipti. Bir dava taraflarından biri İngiliz vatandaşı ise (örneğin İngiliz ile Tunuslu arasında bir anlaşmazlık), davaya bakma yetkisi kural olarak İngiliz konsolosluk mahkemesine aitti; eğer davalı Tunuslu ise, yerel mahkemede İngiliz konsolosluk gözlemcisi huzurunda yargılama yapılabilir, ancak İngiliz vatandaşı yerel mahkemede doğrudan yargılanamazdı. Konsolosluk mahkemeleri ceza davalarında kendi vatandaşlarını yargılarken, ağır suçlarda genellikle konsolosluk aracılığıyla merkezden onay almak gibi usuller izleniyordu. Örneğin, Britanya'nın Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşları ciddi bir suçla itham edildiğinde, yargılama önce yerel konsolosluk mahkemesinde yapılır, temyiz için İstanbul'daki Yüksek Mahkeme'ye başvurulabilirdi (Goey, 2016). Gayri menkul davalarında tamamıyla Konsolosluk mahkemelerine bağlıydılar. Konsolosluk mahkemeleri ise hukuku temin etmek yerine yabancıların menfaatlerine hizmet etmek üzere çalışmışlar ve böylece bahsedilen hukuk işgalinin önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. Bunun için gerekirse önceki mahkemenin kararını feshedebilmiş, yeni vergi ve yükümlülüklerden vatandaşlarını muaf tutabilmişlerdir. Yani Tunus'ta Osmanlı Devleti'ne tabi hukuk ve nizam Avrupalılar tarafından hiçe sayılmıştır.

Tunus'taki konsolosluk mahkemelerinin hukuki dayanağı, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi kapitülasyon anlaşmalarıydı. Özerk bir yapısı olmakla birlikte Tunus, Avrupalı devletler nezdinde Osmanlı kapitülasyon rejiminin bir parçası olarak görülmüştür. 19. yüzyıl boyunca İngiltere ve Fransa, Tunus'taki konsolosları aracılığıyla kendi vatandaşlarının sivil ve ceza davalarını gören mahkemeler kurmuşlardı. Bu mahkemeler, genellikle ilgili ülkenin konsolosu veya atadığı konsolosluk hakimleri tarafından yönetilir ve kendi ülke yasalarını veya özel talimatnamelerini uygularlardı. Örneğin, Britanya, Osmanlı topraklarındaki konsolosluk yargı yetkisini 1840'larda çıkardığı "Yabancı Yargı Yetkisi Kanunu" ve buna dayanarak hazırlanan "Osmanlı Memalikeinde Britanya Konsolosluk Mahkemeleri Talimatnamesi" gibi düzenlemelerle şekillendirmişti. 1850'lerde Britanyalı yetkililer Osmanlı ülkesinde her yıl yüzlerce dava ile uğraşan konsolosluk mahkemeleri olduğunu rapor etmiş, bu iş yükünü yönetebilmek için 1857'de İstanbul'da bir "Yüksek Konsolosluk Mahkemesi (Supreme Consular Court)" kurmuşlardı. Dolayısıyla, İngiliz

konsolosluk yargı sistemi oldukça kurumsallaşmış bir yapıya sahipti. Tunus'taki İngiliz konsolosluk mahkemesi de bu daha geniş yapının bir parçasıydı (Goey, 2016)

Fransız konsolosluk mahkemeleri de benzer şekilde, Fransa'nın kapitülasyonlar uyarınca sahip olduğu ayrıcalıkların bir sonucuydu. 19. yüzyıl ortalarında Fransa, Tunus'taki vatandaşları ve himayesindeki kişiler için kendi kanunlarını uygulama hakkına sahipti. Fransız konsolosluk mahkemeleri genellikle konsolos veya konsolos yardımcısının hâkimlik yaptığı mahkemeler olup Fransız medeni ve ceza kanunlarına göre karar verirdi. Osmanlı coğrafyasında Fransızlar, İngilizler kadar kurumsallaşmış ayrı bir mahkeme hiyerarşisi oluşturmamış; ancak Cezayir'in 1830'da ilhakından sonra Tunus'ta konsolosluk mahkemeleri aracılığıyla nüfuz kurmaya devam etmişlerdir. Her iki ülkenin Tunus'taki konsolosluk mahkemeleri, kendi vatandaşlarının davalarının yanı sıra, "himaye altına aldıkları yerli kişiler" için de yargı yetkisi kullanabiliyordu. Bu durum, özellikle tüccar veya gayrimüslimler olmak üzere yerli halktan bazı kesimlerin yabancı konsoloslukların himayesine girerek yerel mahkemelerden muaf olmasına yol açmıştır (Lewis, 2008)

Tunus'ta söz konusu sıkıntıları gidermek adına Tunus Emiri Muhammed Sadık Paşa'nın attığı adım dikkat çekicidir. İktisadi sıkıntıların bir kısmının halledildiğinden bahisle bölgenin medeniyet yolunda ilerlemesini ve bunun için gerekenleri yapmak istediğini ifade etmiştir. Bu sebeple ilk işinin de mahkemelerin ıslahı olduğunu bildirmiştir. Buna bağlı olarak Tunus'ta demografik yapının değiştiği ve yabancı sayısının giderek artmasında dolayı mevcut kanunların yeni ihtiyaçlara cevap veremediğini ifade etmiştir.

XIX. yüzyılda Avrupalı devletler elde ettikleri iktisadi kapitülasyonlar vasıtası ile Osmanlı topraklarına rahatça hareket etmiş ve yerel yöneticileri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmışlardır. Tunus'ta bu süreçte kapitülasyonların sebep olduğu meseleler Tunus Emiri tarafından özetle şöyle ifade edilmiştir;

Avrupalılar Tunus ile bugünkü kadar yoğun ilişkiler içinde değildi. Ticari ve sanayi faaliyetleri de sınırlı olduğundan, o dönem uygulanan hukuk sistemi yeterli kabul edilmişti. Ancak bugün Avrupalıların Tunus'taki nüfusu artmış, ticari faaliyetleri çeşitlenmiş ve önem kazanmıştır. Başlangıçta nüfusları merkezi Tunus ve bazı sahil bölgeleriyle sınırlıyken, günümüzde Tunus'un her yerine yayılmışlardır. Yabancı uyruklu birçok kişiye mülk edinme, tarım ve sanayi faaliyetlerinde bulunma, hayvancılık yapma ve ticaretle uğraşma hakkı verilmiştir. Bu durum, Tunuslular ile Avrupalılar arasında sürekli ve siyasi, iktisadi, askeri ve sosyal ilişkileri zorunlu kılmıştır. Bu nedenle eski mahkeme sistemi ve dava yöntemleri artık farklı uyruklardan oluşan yabancı nüfusun ilişkilerinden doğan ihtiyaçları karşılamaya yetmediğinden, daha düzenli ve sağlam bir hukuk sisteminin benimsenmesi ve mahkemelerin yetki alanının genişletilmesi gerekmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. İrade-i Mümtaze [İ. MTZ], 05. 21-885-H.29.04.1288).

Tunus'ta Avrupalıların yerleşmeleri, ziraat ve sanayi ile uğraşmaları neticesinde nüfuslarının artması yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1863 ve 1875 tarihlerinde İngiltere ve 1868'de İtalya ile imzalanan antlaşmalar da Avrupa ticareti için Tunus'un önemini artırmıştır. Çünkü ithal edilen mallar, Tunus'a girdiğinde çok düşük miktarda gümrük vergisine tâbi olmakta ayrıca yerel vergilerden de muaf tutulmaktaydı. Bunun yanı sıra 1857'de "ahdu'l-emân" döneminde yabancılara gayrı menkul edinme hakkı tanınması Avrupalı devletlerin Tunus'a müdahalesini kolaylaştırmıştır (Mahmutoğlu, 1999).

Tunus emiri, bağlanmış olduğu antlaşmalar sebebiyle davalara ya konsolosluk mahkemelerinin ya da yeni oluşturulacak mahkemelerin bakmasının uygun olduğuna dair görüş ortaya atmıştır. Bu seçeneklerin Avrupalı devletlerin onayına sunulması ve oluşturulması düşünülen mahkemeler hususunda bir layiha hazırlanacağını ifade etmiştir. Ancak bu dönemde henüz Osmanlı Devleti'ne bağlılığı devam eden Tunus Emirinin yabancılara kendi arasında olan davalar ve yerli ahali arasında sorunların söz konusu mahkemelerde görülecek olması konusundaki görüşleri onaylanmamıştır. Emirin kurmak istediği muhtelit mahkemelerin bağlı olacağı nizamname şu maddeleri içermektedir;

Birinci madde: Tunus valisi tarafından atanmış beş üyeden oluşan karma bir ilk derece mahkemesi kurulacaktır. Bu mahkemenin iki üyesi Tunuslu, bir üyesi İngiliz, bir üyesi Fransız ve bir üyesi de İtalyan olacaktır. Bu üç yabancı üye, kendi devletlerinin konsolosları tarafından seçilip atanacaktır. Ayrıca, mahkemeye diğer yabancı devletlerin vatandaşları için iki yardımcı üye daha eklenecek ve bu yardımcı üyeler de aynı şekilde kendi konsolosları tarafından seçilip atanacaktır.

İkinci Madde: Mahkeme, bir yabancı ile Tunuslu arasında meydana gelen tüm hukuk ve ticaret davalarında hüküm verme ve karara bağlama hakkına ve yetkisine sahip olacaktır. Yabancı devletlerin vatandaşları, aralarında hukuk ve ticaretle ilgili anlaşmazlıklar ortaya çıkarsa bu mahkemeye dava açma konusunda serbesttirler; ancak bu durumda her iki tarafın da rızasının alınması gereklidir. Bu rıza, davalı tarafın bağlı bulunduğu devletin konsolosu huzurunda verilecek bir beyanla sabit olacak ve konsolos tarafından da mahkemeye resmen bildirilecektir. Davacı, dilekçesini mahkeme başkanına sunacak ve mahkeme de diğer davalarda olduğu gibi inceleyip sonuçlandıracaktır. Mahkeme, valinin "Dârü'l-Bey" adı verilen sarayında toplanacaktır.

Üçüncü madde: Adaletin sağlanması, valinin adına yürütülecek ve mahkemenin başkanlığı vali tarafından atanan yerli üyelerden birine teslim edilecektir. Anlaşmazlık halinde mahkeme başkanının oyu belirleyici olacaktır. Dilekçeler başkana sunulacaktır.

Mahkemenin başkanlığı vali tarafından atanan bir yerli üye tarafından yürütülecektir. Eğer bir ihtilaf meydana gelirse mahkeme reisinin oyu belirleyici olacaktır.

Dördüncü madde: İngiltere, Fransa ve İtalya vatandaşları dışındaki diğer yabancı devletlerin vatandaşları, konsoloslarının talep ve bildirimleri üzerine mahkemeye kendi milletlerinden iki yardımcı üye ekleyebilecektir ve bu üyeler vali tarafından atanacaktır.

Beşinci madde: İstinaf davaları, vali tarafından atanacak bakan veya üst düzey yetkililerden oluşan üç kişilik bir kurula havale edilecektir. Davacı Avrupalı ise İngiltere, Fransa ve İtalya başkonsolosları, mahkemeye davacının vatandaşı olduğu devletten Avrupalı bir yardımcı üyenin eklenmesini talep edecektir ve bu üye vali tarafından atanacaktır.

Altıncı madde: İngiltere, Fransa ve İtalya vatandaşları dışında bir veya birkaç yabancının katıldığı davalarda, kendi vatandaşları davaya dâhil olmayan devletlerin başkonsolosları yerine, bu devletlerin kendi konsolosları mahkemede hazır bulunacaktır. İngiltere, Fransa ve İtalya vatandaşları diğer yabancılarla birlikte bir davaya katılırsa, bunların konsolosları mahkemede söz konusu devletlerin konsoloslarıyla birlikte bulunacaktır. Mahkeme başkanlığı yerli üyelere ait olacaktır.

Yedinci madde: Tunus'a özel bir kanunname hazırlanıp yürürlüğe girene kadar, mahkeme mevcut kanunları uygulamaya devam edecektir.

Sekizinci madde: Mahkemelerin yukarıda belirtilen şekilde kuruluşunu ve teşkilatını içeren bu düzenleme, ilan edildiği tarihten itibaren beş yıl süreyle yürürlükte kalacaktır. Bu sürenin sonunda, Tunus idaresi deneyimlerinden hareketle gerekli gördüğü değişiklikleri teklif etme hakkına sahip olacaktır (BOA. İ.MTZ: 1288).

1881 yılında İngiltere Tunus'ta bir konsolosluk mahkemesi kurmak istemiştir. Buradaki temel amaç Osmanlı sınırları içerisinde bulunan İngiliz tebaanın hukuki haklarını genişletmektir. Daha önce 1875 yılında Tunus hükümeti ile bu doğrultuda bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma Tunus valisine zorla imzalatılmıştır. Böylece Windsor Sarayı'nda neşredilen bu emirnamede bahsi geçen bazı hususlar şu şekildedir;

Majesteleri Kraliçe'nin Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşlarıyla olan ilişkileri, antlaşmalar, ayrıcalıklar, geleneksel uygulamalar ve hukuki düzenlemeler çerçevesinde yürütülmektedir. Kraliçe, bu bölgelerde yargı yetkisine ve hukuki otoriteye sahiptir. Bu yetki ve yargı hakkının icra edilmesini düzenlemek amacıyla 12 Aralık 1873 tarihinde Windsor'da çıkarılan emirname ve Bakanlar Kurulu'nun yaptığı düzenlemeler geçerliliğini korumaktadır.

İngiltere ile Tunus arasında imzalanan 19 Temmuz 1875 tarihli genel antlaşma ve İngiliz vatandaşlarının mülk edinme haklarıyla ilgili 10 Ekim 1863 tarihli antlaşma yürürlüktedir. Burada belirtilen yetki ve yargı hakkının Tunus'ta uygulanması için yeni bazı düzenlemelerin yapılması gerektiğinden, 1873 tarihli emirnamenin Bakanlar Kurulu tarafından değiştirilmesi ve düzeltilmesi uygun bulunmuştur. Bu nedenle İngiltere hükümeti, 1843 ve 1878 tarihli yabancı ülkelerde yargı hakkına dair kanunlar uyarınca, aşağıdaki maddeleri uygulamaya

karar vermiştir. (BOA. Y.A. HUS) [Yıldız Hususi Evrakı]. 167-107 H. 15. 07. 1298, (BOA. HR. SYS) [Hariciye Siyasi Evrakı] 1611-6- (M. 26. 05. 1881).

Buna göre Tunus'ta, İngiltere'nin Tunus Mahkemesi adında bir mahkemesi olacaktır. İngiltere konsolosunun aynı zamanda bu mahkemenin hâkimi olması kararlaştırılmıştır. Tunus'a tayin edilecek konsolosta bulunması gereken özellikler ise hukuk tecrübesine dayandırılmıştır. Şöyle ki, tayin edilecek konsolosun İngiltere, İskoçya veya İrlanda avukat encümeni üyelerinden olması ya da yedi sene boyunca Malta avukat encümeni üyeliğinde veya Osmanlı ülkelerinde bulunan mahkemelerde üye olarak bulunması gerekliliği gözetilecekti. Bu düzenlemenin gerçekleşmesi Tunus hukukunun İngiltere denetimine girmesi demek olduğunu fark eden Osmanlı Devleti ise Tunus'un ve Tunus halkının himayesinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu belirtmiş ve bu doğrultuda diplomatik girişimlerde bulunmuştur (BOA. HR. SYS. 1620-70- M. 28 06. 1881).

Osmanlı Devleti'nin Tunus'ta kesinleşmiş hükümlerin durumu hakkında takındığı tavır ise belgelere şöyle yansımıştır;

Padişah hazretlerinin koruması altındaki Osmanlı topraklarında, yabancı devlet mahkemeleri tarafından verilen hiçbir karar Osmanlı makamları tarafından uygulanmayacaktır. Cezayir ve Tunus mahkemelerinin verdiği kararların ise icrası kesinlikle mümkün değildir. Çünkü söz konusu bölgeler, Osmanlı hükümetinin protestolarına rağmen Fransa tarafından ilhak ve işgal edilmiştir. Bu durum, adı geçen bölgeleri diğer yabancı ülkelerden farklı bir statüye getirmiştir. Dolayısıyla aslında Osmanlı toprakları olan bu yerlerde Fransız mahkemelerince verilen kararların tebliği dahi tartışmalı hale gelmiş ve Tunus mahkemelerinin kararlarının tebliğine hiç gidilmemiştir. Cezayir ve Tunus mahkemelerinin kararlarının uygulanması asla söz konusu olmayacak ve böyle bir talep gelse dahi Osmanlı Devleti'nin kutsal egemenlik haklarına zarar vereceği için kesinlikle kabul edilmeyecektir (BOA. Y.EE [Yıldız Esas Evrakı].11.19. H. 10.09.1321).

Tunus'ta kurulacak olan İngiltere Mahkemesi'nin yöneticisi, Kraliçe tarafından uygun bir görevli atanana kadar İngiltere'nin Tunus konsolosudur. Yedi sene müddetle atanacağı ifade edilmiştir. Tunus'un bir Osmanlı eyaleti değil adeta bir İngiliz eyaleti olarak planlandığı açıktır. Hâkimliğin boş kalması veya gerekli görülmesi durumunda, Dışişleri Bakanının onayı ile uygun bir kişi geçici olarak hâkim vekili olarak atanabilecektir. Bu vekil hâkim, hâkimin yetki ve yargı haklarına tamamen sahip olacaktır. Dışişleri Bakanı, zaman zaman uygun göreceği memur ve kâtipleri mahkemeye atayacaktır. Mahkemenin bir mührü olacaktır ve mahkemeden çıkacak olan davetiyeler ve diğer evraklar bu mühürle damgalanacaktır. Ancak söz konusu mühür temin edilene kadar İngiltere Devleti'nin Tunus'taki Konsolosluk Mahkemesi ifadesini taşıyan geçici bir damga kullanılabilecektir. Tunus Mahkemesi, 1873 tarihli emirnamenin hükümlerine tabi olacak ve bu emirnamenin 28, 32, 39, 40, 41, 42, 88, 91,

137, 138, 239, 265, 267, 268, 269, 299, 306, 309, 311. maddelerinde yer alan 'Mısır' kelimesi yerine 'Tunus' kelimesi kullanılacaktır (BOA. HR. SYS. 1611.6.M. 26.05.1881).

Bu ifadelerden Mısır'da daha önce aynı süreçlerin takip edildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Mısır, 1882'de İngiltere tarafından işgal edilene kadar hukuken, iktisaden kontrol altına alınmış, konsolosluk mahkemeleri eliyle toplumsal ve ticari hayata nüfuz edilmiştir. Bu maddelerin yalnız 266. maddesinde Mısır istisna tutulacak ve 309 ile 311. maddelerinden "Cebelitarık" kelimesi çıkarılacaktır. 1875 tarihli Genel Sözleşme'nin aşağıda belirtilen maddelerinde ifade edilen durumlarda, yani söz konusu sözleşmenin 24. maddesinde belirtildiği üzere her iki tarafın da İngiliz olduğu cinayet davalarında ve 25. maddede zikredilen İngiliz ve Tunuslu arasında gerçekleşen davalarda, ayrıca 26. maddede İngiliz tebaası tarafından işlenen suçlarda ve polisin muhalif hareketlerinde, 1863 tarihli sözleşmenin 4. maddesinde ifade edildiği üzere İngiliz tebaası arasında gayrimenkul mallar ve emlak tasarrufuna dair davalarda, 7. maddede belirtildiği üzere gayrimenkul ve emlak sahibi bir İngiliz'in vasiyet bırakmadan ölümü halinde ve 8. madde uyarınca iflasını ilan eden İngilizlerin gayrimenkul mallarına ilişkin davalarda, İngiltere konsoloslukları tarafından Kraliçe adına uygulanan yargı hakkı ve yetkisi, Tunus mahkemesinde de geçerli olacaktır.

Yukarıda anılan iki sözleşme ile 1873 tarihli emirname dışında kalan, hukuk ve güvenlik meselelerine ilişkin olarak Kraliçe Hazretlerinin Tunus'ta sahip olduğu yargı hakkı ve yetkisi, işbu emirname hükümleri gereğince Tunus mahkemeleri tarafından uygulanacaktır. Tunus Mahkemesi, ibraz ve makbuz belgeleri hususunda, Genel Sözleşme'nin 27. maddesi hükümlerine uygun hareket edecektir.

Genel Sözleşme'nin 26. maddesinde belirtildiği üzere, polis düzenlemeleri ve diğer düzenlemelere ilişkin yetki genişletilmiştir. Bu düzenlemelere aykırı hareket edenler cezalandırılacaksa da söz konusu düzenleme öncelikle Tunus'ta bulunan İngiltere Genel Konsolosu tarafından kabul ve tasdik edilmedikçe yürürlüğe konulmayacaktır. Ayrıca bu madde uyarınca hükmedilecek ceza, 5 İngiliz lirasını veya 14 günlük ağır hapis cezasını geçmeyecektir.

Mahkemenin cinayet davalarına dair yetkisi, 1875 tarihli anlaşmanın 28. maddesine göre yalancı şahitlik suçlarını kapsayacak şekilde genişletilmiştir ve bu suçu işleyenler kanunen cezalandırılacaktır. Bu emirname gereğince, 1873 tarihli emirname ve onu değiştiren diğer emirnameler Tunus'ta yürürlükte olacaktır. Dışişleri Bakanı Lord Granville ile Maliye ve Denizcilik Bakanları, bu konuda üzerlerine düşen görevleri yerine getireceklerdir (BOA. HR. SYS. 1611.6.M. 26.05.1881).

Neticede Konsolosluk mahkemeleri, adalet yapısını ve halkın adalet duygusunu yaralamıştır. Yabancıların karıştığı ciddi olaylarda yerel Şer'i mahkemelerin devre dışı kalması neticesinde Tunus'ta yerel yönetimin ve Osmanlı hakimiyetinin egemenlik hakları zedelenmiş ve hukukta çifte standart meydana gelmiştir.

Tunus'ta İngiliz ve Fransız konsolosluk mahkemeleri, paralel bir yargı düzeni kurarak yerel adalet sisteminin dışında ama onunla sürekli etkileşim halinde varlık göstermiştir. Bu yapı, bir yandan Avrupalı tüccar ve yerleşiklere hukukî güvence sağlarken, diğer yandan Tunus'un hukuk egemenliğini sınırlamış ve iki büyük güç arasında nüfuz mücadelesinin vasıtası haline gelmiştir.

4. İngiltere ve Fransa'nın Tunus Hukuku Üzerindeki Rekabeti

İngiltere ile Fransa arasındaki Tunus rekabeti, diplomatik manevralar ve anlaşmaların yanı sıra konsoloslukların yargı yetkisi alanında da somut biçimde tezahür etti. Britanya, 1815 Viyana Kongresi sonrası şekillenen statükoda Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan bir politika izlediğinden, Tunus'u da bu kapsamda değerlendiriyordu. 19. yüzyıl ortasında Lord Palmerston gibi İngiliz devlet adamları, Fransa'nın Tunus'a nüfuz etmesine sıcak bakmıyorlardı. 1850'lerde Britanya, Tunus'u doğrudan Osmanlı eyaleti sayma siyaseti güttü; bu syaset, Fransa'nın ayrı bir statü iddiasını reddetmek anlamına geliyordu. 1860'larda Tunus, ekonomik darboğaza girerek Avrupa bankerlerinden yüksek faizli borçlar almış ve neticede 1869'da iflasını ilan etmiştir. Bu durum, Tunus maliyesinin Duyun-u Umumiye'ye teslim edilmesine yol açtı. İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinden oluşan bu Finans Komisyonu, Tunus maliyesini denetleyerek Bey'i fiilen kısıtladı (Lewis, 2008)

1881 yılında ise Fransa, Tunus'u işgal girişimine başladı. 12 Mayıs 1881'de Tunus hükümdarı Muhammed es-Sadık Bey, Fransa ile Kasr-ı Said Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Antlaşmanın özellikle 4. maddesinde Fransa, Tunus Beyliği ile yabancı devletler arasındaki antlaşmalara riayet edeceğini, yani kapitülasyonları şimdilik koruyacağını garanti ediyordu. Bu hüküm, İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin tepkilerini yumuşatma amacı taşıyordu. Kısa süre sonra Fransa Tunus'ta tam denetimi kurma yoluna gitti. Bu süreçte mevcut konsolosluk mahkemelerinin kapatılması için harekete geçti. Çünkü her bir konsolosluk mahkemesi, Tunus'ta Fransa himayesini sınırlamaktaydı (Lewis, 2008).

Bu amaçla, Fransa 1883 yılında kendi hukukunu Tunus'ta uygulamak üzere hazırlıklara başladı. Mart 1883'te Fransız parlamentosu Tunus'ta Fransız mahkemeleri kurulmasına dair bir kanun kabul etti. Ardından Sadık Bey, 5 Mayıs 1883 tarihli bir Beylik kararnamesi ile dost devletlerin konsolosluk mahkemeleri kapatıldıkça, bu devletlerin vatandaşlarının tıpkı Fransızlar gibi Fransız mahkemelerine tabi olacağını ilan etti. Bu, Tunus'taki kapitülasyon rejiminin tek taraflı kaldırılması anlamına geliyordu. Fransa, elbette, doğrudan böyle bir adım atarsa uluslararası tepki çekeceğinin farkındaydı. Bu nedenle ikili anlaşmalar yoluyla diğer devletleri ikna stratejisini benimsedi. Özellikle İngiltere ve İtalya ile yoğun diplomatik pazarlıklar yapıldı (Lewis, 2008)

İngiltere başlangıçta temkinli yaklaştı; çünkü çoğu Malta kökenli olan 12.000 civarında Britanya tebaası Tunus'ta yaşamaktaydı ve bunları Fransız mahkemelerine teslim etmek

istemiyordu. Fransız tarafı, yabancıların yeni kurulacak Fransız mahkemelerine güven duyması için ellerinden geleni yapacaklarını taahhüt etti. Müzakereler sonucunda İngiltere, konsolosluk yargı yetkisini devretmeden önce bazı koşullar ileri sürdü. Bu koşullar arasında, yeni Fransız mahkemelerinde İngiliz sanıklar için jüri üyesi veya hakem seçimine itiraz hakkı, İngiliz avukatların Tunus'taki mahkemelerde serbestçe faaliyet gösterebilmesi, geçmiş döneme ait Britanyalı alacak ve tazminat taleplerinin çözülmesi, Fransa'nın diğer devletlere tanıdığı yargısal ayrıcalıkların aynısının İngiltere'ye de tanınması gibi hususlar vardı. Fransa bu talepleri kabul etmiş nihayet İngiliz hükümeti 1 Ocak 1884 tarihinde Tunus'ta Britanya konsolosluk mahkemesinin kapatılacağını ilan etmiştir (Liu, 1925)

İtalya ise çok daha sert bir direnç gösterdi. Tunus'taki en kalabalık Avrupa topluluğu İtalyanlar olduğundan, Roma hükümeti konsolosluk yargısından vazgeçmeyi menfaatlerine aykırı gördü. İtalyanlar, Fransız mahkemelerini tanımak için, İtalyan sanıkların davalarında jürinin yarısının İtalyanlardan oluşması, Tunus'taki Fransız mahkemelerinde İtalyan yargıç ve savcılarının da görev alabilmesi, idam cezalarının infazında ayrı protokoller uygulanması gibi detaylı şartlar ileri sürdüler. Uzun pazarlıklar sonucunda Fransa bu şartların büyük bölümünü kabul etti. Diğer Avrupa devletleri de (İspanya, Avusturya-Macaristan, Belçika vb.) tazminat ve benzeri talepler karşılığında konsolosluk mahkemelerini kapatmaya razı oldular (Lewis, 2008).

Bu geçiş sürecinde özellikle 1881-1883 arasında Fransız makamları ile İngiliz konsolosluk yetkilileri arasında ciddi sürtüşmeler yaşandı. Rezident Cambon, İngiliz vatandaşlarının Tunus makamlarıyla ihtilaflarında kasıtlı olarak çözümsüzlük yaratarak, Londra'yı kendi konsolosluk mahkemesini kapatmaya zorladı. Nitekim bu taktik başarılı olmuş; 1884 yılında İngiltere, Mısır'ı fiilen işgal etmiş olmanın da getirdiği siyasi hesaplara, Tunus'taki haklarından vazgeçmeyi kabullenmiştir. 1897'de imzalanan ek bir İngiliz-Fransız anlaşması ile İngiltere, Tunus'u Fransa'nın bir parçası gibi kabul edeceğini ve artık konsolosluk ayrıcalığı talep etmeyeceğini taahhüt etmiş, Bey de o tarihe kadar Osmanlı ve İngiltere ile yapılmış tüm eski anlaşmaların iptal edildiğini duyurmuştur. Ancak İngilizler, 1883 ve 1897 anlaşmalarında sadece yargı yetkisini devrettiklerini, egemenlik haklarından tamamen vazgeçmediklerini ileri sürmekteydi. Bu yorum farkı, 1920'lere gelindiğinde tekrar gündeme geldi. Fransa, 1921'de Tunus'ta doğan bazı yabancıları otomatik olarak Fransız vatandaşı sayan bir kararname yayınlayınca, İngiltere bunun eski haklarını ihlal ettiğini savunarak Milletler Cemiyeti Daimî Adalet Divanı'na konuyu taşıdı. Tarihe "Tunis-Morocco Nationality Decrees (1923)" davası olarak geçen bu ihtilaf, 19. yüzyıldaki rekabetin geç de olsa bir hukuki hesaplaşma niteliğindedir. Mahkeme, özetle Fransa'nın Tunus'taki egemenliğini tanımakla birlikte, İngiltere'nin bazı eski imtiyaz iddialarını da tümünden geçersiz saymamıştır. (Liu, 1925)

1884 yılında İngiltere'nin ve İtalya'nın yargı hakkı ilga edilmiştir. (BOA. Y.A.HUS. 179-36. H. 07.10. 1301). Ardından Tunus'taki Avusturya konsoloslarının yargı hakları da Fransa mahkemelerine terk olunmuştur (BOA. Y.A.HUS. 179-42.H.14.10.1301). Bu gelişme bölgede pek çok alanda olduğu gibi hukuk alanında da Fransa'nın üstünlük mücadelesini göstermektedir. Bu gelişme İngiltere'de tartışmalara sebep olmuştur.

8 Mart tarihli Londra Sefâret-i seniyesinden vârid olan tahrirâtın tercümesinden anlaşıldığına göre Tunus'ta İngiltere konsoloslarının yargı haklarının ilgası konusunda görüşmeler, tartışmalar yapılmış ve ortaya çıkan sonuçta konsolosların yargı hakkı bulunması yerine dönemin ihtiyaçlarına cevap verecek daha uygun bir yöntem bulunmasına karar verildiği ifade edilmiştir.

İngiltere konsoloslarının İngilizler üzerindeki yargı haklarının Fransız mahkemelerine intikali maddesi hakkında parlamentoda yapılan tartışmalarda İngiltere'nin Mısır'daki konsoloslarının "hakk-ı kazalarının" ilgâsını veya bu konuda çeşitli tedbirler almak düşüncesinde bulunup bulunulmadığı sorulmuştur. İngiltere'nin 1651 senesinden beri bölgede "en ziyade mazhâr-ı müsâade" olduğu ve dolayısıyla kendi tebaasını mahkeme etmek yetkisini ve bazı önemli ticari ayrıcalıklara sahip olduğundan bahsedilmesi aslında bölgede İngiltere'nin hukuk ve ticaret alanında etkisinin oldukça eski tarihlere dayandığını göstermektedir. Hatta Osmanlı Padişahı ile Tunus Beyi arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde dahi İngiltere'nin etkisinden bahsedilmiştir. Ancak burada büyük devletlerin mücadelesinde Fransa'nın Tunus'u istila etmesi etkili olmuştur. Zira Fransa bölgede 40 bin asker ikame etmiştir. Bu istila sırasında Fransa, İngiltere'nin tepkisiyle karşılaşmamak için bu hareketin sadece sınır sorunlarını gidermek maksadı taşıdığı konusunda açıklamada bulunmuş ve teminat vermiştir. Bunun üzerine İngiltere Tunus Beyi'ne karşı bir harekette bulunmaması yönünde telkinde bulunacak kadar Tunus yönetiminde etkili olduğu da parlamentoda yapılan görüşmelerde ifade edilmiştir.

Tüm bu ifadelerin sebebi elbette hukuk alanındaki ayrıcalıktan neden vazgeçildiğine dair soruların ve şüphelerin temelini ortaya koymaktır. Bu görüşmeler devletler arasında yaşanırken Fransız Generali Tunus Beyi'ne 12 Mayıs'ta Kasr-ı Said antlaşmasını imzaya mecbur etmiştir. Bu tarz bir mecburiyet Tunus Beyi'nin ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyet hukukunun ortadan kalktığını ve aynı zamanda İngiltere'ye verilen teminatın da sahte olduğunu göstermektedir. Söz konusu antlaşmanın 4. Maddesine göre Fransa, Tunus ile çeşitli Avrupa devletleri arasında mevcut olan antlaşmaların hukuken icrası noktasında garantör haline gelmişti. İşte Fransa'nın Tunus'ta hukuk alanını işgalinin en önemli göstergelerinden birisi budur. Zaten İngiltere'de bu olaydan altı gün sonra Tunus'ta İngiliz Konsoloshane Mahkemesi tesis etmiştir.

Bu konuda İngiltere'nin açıklaması Lord Granvil tarafından 7 Mayıs'ta şu şekilde ifade edilmiştir; "Bahr-i sefid sevâhilindeki Afrika memleketinin hâl-i hâzırını ta'dil edecek her türlü tedbir Avrupa devletleri için ehemmiyetsiz 'add olunur çünkü düvel-i müşârileyhümâdan ba'zılarının İngiltere gibi Tunus ile mu'ahedât-ı mahsûseleri vardır ve bunlar orada en ziyâde mazhâr-ı müsa'ade olan devletler hukukunu hâizdir halbûki düvel-i müşârileyhümânın cümlesi Bâb-ı âli ile olan mu'ahedâtına istinaden hukuk-u mezkûreyi hâiz olduklarını iddia ediyorlar" anlaşıldığı üzere söz konusu memleketlerde ilerleme ve gelişmeyi sağlamak için hukuk ve diğer alanlarda yapılan reform çalışmalarının Avrupa için bir önemi yoktur. Çünkü bu devletler sadece kendi menfaatlerini temin etmek için Tunus ile aralarında olan antlaşmalardan faydalanmaktadırlar (BOA. HR. SYS. 1621-24. M. 08.03. 1884).

Konsolosluk mahkemelerinin uygulamaları ve devletlerin bu konuda birbirleri ile olan mücadeleleri kapsamında şu örnek önemlidir; 1882 senesi Martında Peter Pol Kambon Fransa'nın Tunus Sefiri ve Tunus Hâriciye Müdürü sıfatıyla Tunus idaresi ile diğer devlet konsolosları arasında yegane vasıta olmayı talep etmiş ve o zamandan itibaren İngiltere tebaası hakkında verilen cezalar ve yapılan muameleler şikayetlere sebep olmuştur. Bir süre sonra konsolosluk mahkemelerinde sadece müştekisi İngiliz olan davada adalet ve hakkaniyetin sağlanmasına çalışılmıştır. Ayrıca Fransa tarafından Tunus'un merkezi ve etrafında Fransız mahkemeleri açılmıştır. Bu durumda Fransa ile İngiltere'nin Mısır'da yekdiğerine karşı bulundukları hal ve mevkîe bakılmaksızın Tunus'taki İngiliz konsolosluk mahkemelerinin lağvıyla İngiliz tebaa üzerinde İngiltere'nin yargı hakkı Tunus mahkemelerine değil, Fransa mahkemelerine devredilmiştir. Tunus'ta hukuki üstünlüğü Fransa'ya kaptırmaktan endişe eden İngiliz Parlamenterlerine verilen cevapta "...Yaptığımız ne vatandaşlarımızın ve ne de memleketimizin menafine hâlel getirir zannederim... ahd-i atika lağv olunmadı.... Şimdilik bütün Avrupa devletleri bir komisyon ma'rifetiyle tedkik olunan umûmi esâsı kabûl etdiler ki esâs-ı mezkûr mehâkim-i düveliyyenin cinâyat da'vâlarını dahi rüyet edebilmesinden 'ibâretidir..." denilmiştir. Bölgede Batı hakimiyetinin yerleşmesi ve Batılı tarzda reformların yapılması hususunda önemli bir yeri olan Lord Salisbury, Tunus'ta konsolosların yargı hakkının ilgasından daha çok eskiden yapılan antlaşmayı tartışmak gerektiğini ifade etmiştir. Zira söz konusu eski antlaşma Osmanlı Devleti'nin idaresini ve İstanbul'da vergi tahsilini daha kolaylaştırmış ve zamanın şartlarına daha uygun bir adliye sistemi tesisi mümkün olursa o zaman zaten iyi işlemeyen konsolosların yargı hakkı sisteminin kaldırılmasının uygun olacağı görüşünü dile getirmiştir (BOA. HR. SYS. 1621-24. M. 08.03. 1884). Osmanlı Devleti ise ahd-i atikanın geçerliliği konusunda ısrar etmiş ilgili devletler nezdinde Fransa'nın girişimini protesto etmiş ve Babıalî'nin onayı olmadan Tunus'ta verilecek herhangi bir hükmün geçersiz sayılacağı da bildirilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, stratejik önemi tarih boyunca devam eden Tunus'ta hukuk alanında modernleşme çalışmalarına Batı müdahalesini ele almaktadır. Söz konusu müdahalede Fransa, İngiltere ve İtalya'nın Tunus'ta nüfuz mücadelesinin önemli bir sahası hukuktur. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin uzak eyaletleri, başından itibaren merkezin denetiminden daha bağımsız ve yönetim açısından özerk konumda idiler. Mısır ve Tunus Kuzey Afrika'da geniş imtiyazlara sahip bir yönetim anlayışıyla merkeze bağlı hale getirilmiştir. Esasen bu bölgelerin stratejik konumlarının Osmanlı politikasındaki önemleri dışında bir getirileri olmamış aksine Osmanlı Devleti'nin himayesi sayesinde emperyalist güçlerin saldırılarından korunabilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin askeri, siyasi ve iktisadi sorunlar ile boğuştuğu dönemde uzak eyaletler ile bağları iyice zayıflamıştır. Bu bölgelerde sömürgeci emelleri bulunan yabancı devletler müdahale etmek için gereken zemini bulmuştur. Her ne kadar pek çok açıdan gücünü yitirmiş olsa da bu tarihlerde Osmanlı devleti hâlâ dünya siyasetinde önemli bir yere sahipti.

Avrupa devletleri için Osmanlı topraklarına doğrudan askeri bir müdahalede bulunmak için zamana ve hazırlığa ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu hazırlık safhası neredeyse tüm Osmanlı topraklarında önce iktisadi ve ardından hukuki ve sosyal alanlara nüfuz etme şeklinde başladı. Bir başka deyişle 19. yüzyıldan itibaren sömürgeci devletlerin işgallerinin sadece askeri değil siyasi, iktisadi, kültürel, teknolojik ve hukuki boyutları bulunmaktaydı. Hukuk alanının işgali, askeri işgalden daha uzun vadeli etki ve yıkıcılık yaratmaktaydı. Tunus, bir taraftan modern ve çağın gereklerine uygun bir hukuk sistemini meydana getirmeye çalışırken bir taraftan Batılı devletlerin müdahalesi ve işgal girişimleri ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Verilen mücadele, yapılan çalışmalar ve reform girişimleri ile Tunus'ta hukuk sisteminde meydana gelen gelişmeler önemli ve geleceğe ışık tutan türdendir. Ancak aynı zamanda işgalin de zeminini hazırlamış adımlar arasında sayılmalıdır. Osmanlı Devleti'nin hukuki hükümlerini sona erdiren girişimler beraberinde işgali getirmiştir. Dönemin şartları, fikir hareketleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve askeri güçlükler, Tunus'u müstakil ve anayasa ile yönetilen bir devlet olma yolunda cesaretlendirmiştir. Ancak birer ticari-siyasi ajan vazifesi gören konsolosların bu bölgelerde önemli bir rol oynadıkları, tabi oldukları İtalya, Fransa, İngiltere gibi sömürgeci devletlerin politikalarının gerçekleşmesinde hukuk alanında da vazifelendirildikleri tespit edilmiştir.

Söz konusu dönemde Tunus'ta İngiltere ve Fransa arasında konsolosluk mahkemeleri etrafında yaşanan hukuki rekabet, bölgenin sömürgeleşme sürecinde egemenlik ve hukuk konularının nasıl uluslararası çekişmelere konu olabileceğini göstermektedir. İngiltere ve Fransa, Tunus'ta konsolosluk mahkemeleri sayesinde hem işbirliği (1857'de reformları birlikte dikte etmeleri gibi) hem de mücadele vasıtası (1860'larda ve 1880'lerde karşılıklı manevralar) olarak değerlendirmişlerdir. Bu mahkemeler sayesinde Avrupalılar, yerel hukuka tabi olmadan ticaret yapabilmiş, toplumda ayrı bir statü kazanmıştır. Bu durum, Tunus Beyliği'nin

adli egemenliğini kısıtlamış ve devlet içinde devlet görünümü yaratmıştır. Tunuslu yöneticiler, özellikle reform yanlısı olanlar, bu durumu düzeltmek istese de karşılarındaki güç dengesi buna engel olmuştur. Özellikle 1860'lardaki anayasal deneme, yabancı müdahalelerin gölgesinde kalmış ve başarısız olmuştur.

Yerel hukuk ile konsolosluk mahkemelerinin ilişkisi başından beri dengesiz bir karakter taşıyordu. Ahdü'l-ı Emân ve 1861 Anayasası gibi hamlelerle bu dengeyi Tunus lehine çevirmek mümkün olamadı. Fransız konsolosunun 1864'te anayasayı iptal ettirmesi, aslında hukukî rekabetin siyasî güçle kazanıldığının bir göstergesidir. Nihayet 1881'de Fransa kaba güç kullanarak Tunus'u fiilen himayesine alınca, hukuki üstünlük de Fransız tarafına geçmiştir. Ancak bu bile kolay olmamış; Fransa, İngiltere başta olmak üzere diğer devletlerle bir dizi diplomatik müzakere sonucu konsolosluk mahkemelerini kapatabilmiştir. Bu süreçte İngiltere, Mısır'a yoğunlaştığı için Tunus'u denklemin dışında bırakmayı tercih etmiş görünmektedir. Sonuç olarak, 1883-1884'te konsolosluk mahkemelerinin kaldırılması, Tunus'un hukuki egemenliğinin tek bir Avrupa gücüne (Fransa'ya) devri anlamına gelmiş; çoklu emperyal nüfuz dönemi kapanıp doğrudan sömürge kontrolü dönemi başlamıştır.

Bu rekabetin Tunus toplumuna etkileri de olmuştur. Konsolosluk mahkemeleri dönemi, yerel halk nezdinde adaletin milliyete göre farklılaştığı bir dönemdi. Bu da sosyal huzursuzluk ve yabancılara karşı tepki biriktirdi. Öte yandan, 1857'de köklü reformların yapılması, köleliğin kaldırılması, gayrimüslimlere eşitlik tanınması gibi önemli kazanımlar da yine bu baskılar sayesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla rekabet, bir anlamda Tunus'un modernleşme sürecine de ivme kazandırmıştır. Ancak bu modernleşmenin dış dinamiklerle zorlanmış olması, kalıcı ve sağlıklı kurumlar oluşmasını engellemiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 19. yüzyıl Tunus örneği, hukuk alanındaki imtiyazların jeopolitik rekabetle sıkı bağıny ortaya koymaktadır. İngiltere ve Fransa arasındaki konsolosluk mahkemeleri rekabeti, emperyalizmin hukuki boyutunu yansıtmaktadır. Bu dönemde uluslararası hukukta kapitülasyonlar meşru kabul edilse de, yerli egemenlik açısından büyük bir engel teşkil ediyordu. Tunus, bu engeli kendi başına aşamadı ve sonuçta bir imparatorluğun (Osmanlı) kısmi korumasından çıkıp başka bir imparatorluğun (Fransız) tam egemenliğine girdi.

İngiltere, Osmanlı hukuki şemsiyesi altındaki ayrıcalıklarını korumaya odaklanmış; Fransa ise nihai olarak kendi hukukunu dayatmayı başarmıştır. Bu süreçte diplomasi, hukuk ve askeri güç iç içe geçmiştir. Son kertede, konsolosluk mahkemelerinin kaldırılması Tunus'un bağımsız bir devlet olmasına değil, bir koloninin parçası olmasına yol açmıştır. Bu da 19. yüzyıl emperyalizminin tipik bir sonucudur. Öte yandan, konsolosluk yargısı dönemi ve onun kaldırılmasıyla ilgili anlaşmazlıklar, sonraki uluslararası hukuk gelişmelerine de örnek teşkil etmiştir. Özellikle 1923 tarihli Milletlerarası Adalet Divanı görüşü, kapitülasyon benzeri

rejimlerin kaldırılmasında bile büyük güçlerin çıkar çekişmelerinin sürebileceğini ortaya koymuştur.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi BOA

BOA. İ. MTZ. 05. 21-885-H.29.04.1288

BOA. HR. SYS. 1621-24. M. 08.03. 1884.

BOA. HR. SYS. 1621-32

BOA. HR. SYS. 1611.6.M. 26.05.1881.

BOA. Y.A.HUS. 179-36. H. 07.10. 1301

BOA. Y.A.HUS. 179-42.H.14.10.1301

BOA. İ.MTZ. 05.21.885. H. 29.04.1288.

BOA. Y.A. HUS. 167-107 H. 15. 07. 1298,

BOA. HR. SYS. 1611-6- M. 26. 05. 1881.

Atabaş, C. (2003, Ağustos). The question of Tunisia's status Quo and the Firman of 1871.Belleten:<https://belleten.gov.tr/tammetin/3735/eng#:~:text=match%20at%20L182%20The%20main,15> adresinden alındı

Ceylan, A. (2018). Osmanlı coğrafyasında anayasacılık Tunus tecrübesi, Kitabevi Yay., İstanbul.

Ceylan, A. (2019). Osmanlı coğrafyasında hukukta batılılaşma: Osmanlı merkez, Mısır ve Tunus vilayetleri ekseninde mukayeseli bir bakış, *Adalet Dergisi*, İstanbul, 2019.

Çaycı, A. (1966). İtalya'daki Tunus konsoloslukları meselesi ve 1863 Osmanlı İtalyan anlaşması. *Belleten*, C. XXX(120), 603-619.

Goey, F. d. (2016). Les consuls et les relations internationales au xixe siècle. OpenEdition journals: <https://journals.openedition.org/cdlm/8492> adresinden alındı

Lewis, M. (2008). Geographies of power: The Tunisian civic order, jurisdictional politics, and imperial rivalry in the Mediterranean, 1881-1935. DASH: <https://dash.harvard.edu/server/api/core/bitstreams/7312037c-51e4-6bd4-e053-0100007fdf3b/content#:~:text=states%20suppressing%20their%20consular%20courts,that%20France%20subsequently%20signed%20in> adresinden alındı

Liu, S. S. (1925, Mart). Extraterritoriality its rise and Its decline. Panarchy: <https://www.panarchy.org/shihshunliu/chapter8.1925.html#:~:text=consular%20jurisdiction%20in%20Tunis,the%20judicial%20institutions%20which%20the> adresinden alındı

Mahmutoğlu, Y. (1999). 19. ve 20. Yüzyılda Tunus'ta Pozitif Hukukun Gelişimi, (Tez No. 86091) [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Hukuk Anabilim Dalı], Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Maksudoğlu, M. (2021). *Osmanlı devrinde Tunus*, İnkılab Basım Yayım, İstanbul.

Saidi, H. (2020). La société tunisienne au XIXème siècle: organisation,pouvoirs et autorité pendant la colonisation française (1880-1883). leuropeunie: <https://leuropeunie.com/wp->

content/uploads/2021/02/1_22.pdf#:~:text=Unie%20leuropeunie,leur%20comp%C3%A9tence%20%C3%A0%20toutes adresinden alındı

Stiti, M. (2008). *Tunus'un Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti 1878-1888* (Tez No. 271024) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Bilim Dalı] Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

URL-1: <https://api.parliament.uk/historic/hansard/lords/1884/mar/07/question>

